

Powojenna metafora „bogostalina” w świetle „Żurnálu Moskowskoj Patriarchii”

Kamila Pawełczyk-Dura

The Post-War Metaphor of Stalin-God as Presented in the *Journal of the Moscow Patriarchate*

Abstract

Until the end of 1980s, the Journal of the Moscow Patriarchate was the only legitimate press organ of the Russian Orthodox Church. The publication of this journal was resumed after a break of nearly eight years on 12 September 1943, the day of the enthronement of the Patriarch of Moscow and All Russia Sergius (Stragorodsky). Stalin's consent to publish the religious journal showed the Church's limited capacity to function in the political space of the Soviet state, assured to it at the end of World War II. Appreciating this gesture, the Orthodox clergy published several articles devoted to Stalin in the Journal. No other communist ever received such praise and interest from the Church either earlier or later.

Keywords: „Journal of the Moscow Patriarchate”, Iosif Vissarionovich Stalin, World War II, Russian Orthodox Church

Słowa kluczowe: „Journal of the Moscow Patriarchate”, Józef Wissarionowicz Stalin, II wojna światowa, Rosyjska Cerkiew Prawosławna

Kultura rosyjska, kształtująca się pod znacznym wpływem myśli prawosławnej, rozwijała specyficzną metafizykę ludzkiej egzystencji, traktującą człowieka i jego ziemskie bytowanie w kategoriach istnienia wyższego, wykraczającego poza zdolności poznawcze rozumu. W tradycji tej szczególne miejsce zajmuje koncepcja bogocześno-wieczności, mieszcząca w sobie zarówno namysł nad rzeczywistością bosko-ludzką, jak i nad istotą człowieczeństwa w jego życiu indywidualnym oraz społecznym. Implikuje ona twórczy charakter natury ludzkiej, stworzonej na podobieństwo Boga¹.

¹ P. Evdokimow, *Prawosławie*, Warszawa 1986, s. 91. „Bóg więc przez swoją filantropię stał się człowiekiem. Człowiek zaś przez łaskę jednoczy w swojej stworzonej hipostazie to, co Boskie, i to, co ludzkie, według obrazu Chrystusa i w ten sposób staje się bogiem stworzonym, bogiem według łaski”.

Wyobrażenie o wybitnej osobowości jako reprezentancie Boga na ziemi szybko uległo procesowi desakralizacji, odzierając religijną ideę bogoczłowieczeństwa z głębokich przemyśleń chrystologicznych ojców Kościoła. W Państwie Moskiewskim końca XV wieku upowszechniła się idea paralelizmu monarchy i Boga. Zawowocowało to aktem sakralizacji monarchów, bezsprzecznie noszącym znamiona „ubóstwienia” władcy Rosji². Rzeczywiste, „zeświecczone” narodziny bogoczłowieka uprawomocniło jednak dopiero zwycięstwo rewolucji (przewrót bolszewicki) i wojna domowa³. Wyzwoliły one głęboko tkwiące w społeczeństwie rosyjskim pokłady specyficznej religijności, zdolnej do swobodnego przerzucania atrybutów typowo boskich w sferę ludzką. W porewolucyjnej Rosji umiejętność ta ujawniła się w nowym wcieleniu – początkowo kolegalnego, a następnie jednoosobowego kierownictwa partii, któremu przypisywano mądrość, wszechwiedzę, nieomylność i dążenie do dobra i sprawiedliwości. Dzięki kultowi jednostki, szybko nabierającemu form instytucjonalnych i państwowych, pojęcia wodza, przywódcy i zbawcy uległy fetysyzacji. Obrastając w dodatkowe konteksty znaczeniowe, przekształciły się w metaforę nadczłowieka ery socjalizmu – „bogostalina”. Metafora ta znalazła swoje odzwierciedlenie w różnych dziedzinach, stając się równocześnie jedną z najważniejszych kategorii konstytuujących bolszewicką filozofię dziejów⁴. Paradoksalnie, właśnie w systemie komunistycznym, budowanym na podstawie skrajnie materialistycznej antropologii oraz socjologii i z góry dążącym do wyeliminowania pierwiastka religijnego, odwoływano się do tradycji religijnych. Ich nosicielem była rosyjska Cerkiew, w nowej rzeczywistości społeczno-politycznej traktowana jako przeżytek dawnego, skostniałego i niesprawiedliwego ustroju.

W świecie tworzonym przez komunistyczne standardy religia była uznawana za *casus* o cechach zmiennych, zbędnych i nierealnych. Twierdzono, że wiara powstała jako uboczny, a nade wszystko negatywny element rozwoju społeczno-ekonomiczno-histerycznego społeczeństw⁵. Wyrosła na fundamencie „frustracyjnych sytuacji i warunków bytowania człowieka w świecie przyrody czy w świecie więzi społecznych” i mogła być zlikwidowana wraz z ich poprawą⁶.

Postulat walki z religią został sformułowany przez Karola Marksa i Fryderyka Engelsa w *Manifestie komunistycznym*. Zdaniem Wiktora Prokofjewa propagowane w *Manifestie* wartości ogólnospołeczne służyły pozyskaniu społeczeństwa i przekształceniu go w wyznawcę idei implikujących nowy, całkowicie odmienny od tradycyjnego, styl życia indywidualno-wspólnotowego⁷. Leninowskie rozwiąza-

² B. Uspenski, W. Żywow, *Car i Bóg. Semiotyczne aspekty sakralizacji monarchy w Rosji*, tłum. H. Paprocki, Warszawa 1992, s. 14.

³ R. Stobiecki, *Bolszewizm a historia. Próba rekonstrukcji bolszewickiej filozofii dziejów*, Łódź 1998, s. 124–127. Zob. też: M. Kula, *Religiopodobny komunizm*, Kraków 2003; R. Kupiecki, „Natchnienie milionów”. *Kult Józefa Stalina w Polsce 1944–1956*, Warszawa 1993.

⁴ R. Stobiecki, *op.cit.*, s. 132.

⁵ Z. Zdybicka, *Człowiek i religia*, Lublin 1985, s. 224–229.

⁶ M. Kwiecień, *Homo sovieticus wobec religii. Pytanie o Boga i człowieka w okresie istnienia Związku Radzieckiego*, „Przegląd Religioznawczy” 2006, nr 1, s. 21.

⁷ В. Прокофьев, *Великие русские мыслители в борьбе против идеализма и религии*, Москва 1952, s. 20–23; R. Imos, *Wiara człowieka radzieckiego*, Kraków 2007, s. 416–424; J. Sadowski,

nie kwestii religii przybrało formę elastycznej strategii. Wiare miał przezwyciężyć rozpoczęty przez rewolucję bolszewicką proces gruntownego przeobrażania Rosji w ateistyczny raj⁸. Lenin w miejsce otwartego ateizmu zaproponował jednak politykę dyktowaną koniunkturą i bieżącymi potrzebami państwa. Kościół prawosławny miał pozostawać w stanie permanentnej niepewności, czyli – jak pisał Mariusz Maszkiewicz – „w roli oczekującego koncesji i ustępstw petenta władzy”⁹. Schemat ten znalazł swoje najpełniejsze zastosowanie dopiero 20 lat później, w związku z wydarzeniami II wojny światowej.

22 czerwca 1941 roku III Rzesza zaatakowała Związek Sowiecki. Dowiedziawszy się o pierwszych przygranicznych starciach, strażnik tronu patriarchalnego Sergiusz (Stragorodzki¹⁰) wystosował swoją pierwszą „wojenną” odezwę – *List do pasterzy i wiernych Prawosławnej Cerkwi Chrystusowej*¹¹, kontynuując tym samym tradycję rozpowszechniania listów pasterskich odczytywanych w chwilach konfliktów wewnętrznych i zamieszek. W dokumencie tym, przywołując postaci rosyjskich bohaterów narodowych, wzywał do obrony ojczyzny, przekonywał duchownych do pozostania w swoich parafiach, a przede wszystkim przestrzegał przed próbami przejścia na stronę przeciwnika. Znalazły się w nim następujące słowa:

Nikczemni potomkowie wrogów prawosławnego chrześcijaństwa chcą jeszcze raz spróbować rzucić nasz naród na kolana przed nieprawdą, jawną przemocą zmusić go do poświęcenia [...] dla ojczyzny [...]. Ale nie po raz pierwszy wypada narodowi rosyjskiemu wytrzymywać takie próby. Z Bożą pomocą i tym razem zetrze on w proch faszystowską siłę nieprzyjacielską [...]. Bóg obdarzy nas zwycięstwem¹².

List ze względu na swe perspektywiczne znaczenie jest, jak się zdaje, jednym z najważniejszych tekstów napisanych przez przyszłego patriarchę. W tym tekście metropolita Sergiusz dał bowiem jasny i czytelny obraz misji Kościoła prawosławnego w latach wojennej zawieruchy.

Zdaniem Sergiusza władza jest rodzajem sprawiedliwego – czyli bez wyrządzania innym krzywdy, pomniejszania czyjegoś dobra bądź naruszania granic państw – sposobu tworzenia nowych wartości. Była ona w istotny sposób związana z kategorią

Rewolucja u kontrrewolucja obyczajów. Rodzina, prokreacja i przestrzeń życia w rosyjskim dyskursie utopijnym lat 20. i 30. XX wieku, Łódź 2005, s. 53–81. Zob. też: J. Dobieszewski, *Komunizm rosyjski oczami Mikołaja Bieriajewa* [w:] *Fenomen rosyjskiego komunizmu: geneza, konteksty, konsekwencje*, red. B. Brzeziński, Poznań 2010, s. 41–48.

⁸ M. Broda, *Mentalność, tradycja i bolszewicko-komunistyczne doświadczenie Rosji*, Łódź 2007, s. 75–77.

⁹ M. Maszkiewicz, *Mistyka i rewolucja. Aleksander Wiedeński i jego koncepcja roli cerkwi w państwie komunistycznym*, Kraków 1995, s. 38.

¹⁰ Patriarcha Sergiusz (imię świeckie Iwan Nikołajewicz Stragorodzki) – ur. 11 (23) stycznia 1867 r., zm. 15 maja 1944 r. – biskup Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej; od grudnia 1925 r. zastępca strażnika tronu patriarchalnego. Po śmierci metropolity krutickiego Piotra (Polańskiego), a więc od października 1937 roku rzeczywisty *locum tenens*. Zob. В.М. Еремина, *Из жизни патриарха Сергия (1867–1944). Краткий очерк*, „Альфа и Омега” 1999, nr 2, s. 196–206.

¹¹ Д. Поспеловский, *Русская Православная Церковь в XX веке*, Москва 1995, s. 157.

¹² *Русская Православная Церковь в годы Великой Отечественной Войны 1941–1945 гг. Сборник документов*, ред. О. Ю. Васильева, И.И. Кудрявцев, Л.А. Лыкова, Москва 2010, s. 38–40.

wolności człowieka, postrzeganą przez pryzmat wartości moralnych. Wolność i władza to dla niego kategorie współlistniejące, wzajemnie się przenikające. Tymczasem, zdaniem zwierzchnika Kościoła prawosławnego, wrogowie państwa rosyjskiego złamali to odwieczne prawo miłości i sprawiedliwości, wystąpili przeciwko Świętej Rusi i wypowiedzieli jej wojnę. W tej godzinie, twierdził hierarcha, należało – wzorem wcześniejszych bohaterów państwa rosyjskiego – walczyć o naród, ojczyznę i wiarę. Obrona tych uniwersalnych wartości, podkreślał, wymagała nawet złożenia swojego życia na ołtarzu macierzy. „Święta wojna” z Trzecią Rzeszą urosła zatem do rangi symbolu – patriotycznego obowiązku moralnego¹³.

Józef Stalin wystosował odezwę do obywateli dopiero 3 lipca. Orędzie to, jako jedno z nielicznych, nie było skierowane do „komunistów, komsomolców i bezpartyjnych”. Rozpoczęło się słowami: „Towarzysze! Obywatele! Bracia i siostry! Żołnierze naszej armii i floty! Do was zwracam się, przyjaciele moi!”¹⁴. W apelu znalazły się również akcenty religijne, podkreślające wspólnotowy wymiar życia społecznego i znaczenie takich wartości, jak sprawiedliwość i prawda. Stalin, podtrzymując niejako doniosły ton listu pasterskiego strażnika tronu patriarchalnego, wyeksponował jedność komunistycznej teraźniejszości i przedrewolucyjnej przeszłości; tego, co bolszewickie, z tym, co tradycyjnie ogólnorosyjskie:

Historia uczy, że armii niezwycięzonych nie ma i nie było. Armię Napoleona uważano za niezwycięzoną, ale została ona rozgromiona kolejno przez wojska rosyjskie, angielskie i niemieckie. Niemiecką armię cesarza Wilhelma w okresie pierwszej wojny imperialistycznej [I wojny światowej – K.P.D.] również uważano za niezwycięzoną, a jednak wojska rosyjskie i angielsko-francuskie kilkakrotnie zadawały jej klęski i wreszcie została ona rozgromiona przez wojska angielsko-francuskie. To samo należy powiedzieć o obecnej niemieckiej armii faszystowskiej Hitlera¹⁵.

W wojennym rozrachunku Stalina ideologia nie stanowiła już żadnego argumentu przeciwko sojuszowi z Cerkwią. Zarówno ateizm, jak i religia były dla niego jedynie środkiem politycznym, elementem systemu kształtowania postaw ludzkich. Cele utylitarne, służące polityce wewnętrznej (znaczenie finansowania przez Cerkiew wydatków wojennych oraz patriotyczna działalność prawosławnych utożsamiających się z państwem sowieckim¹⁶), jak też zewnętrznej (tworzenie za pomocą struktur kościelnych niemieckiego przyczółka na obszarach okupowanych przez Wehrmacht, przesunięcie akcentów politycznych na zachód, w kierunku Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii, a więc państw naciskających na uregulowanie przez komuni-

¹³ *Русская Православная Церковь и Великая Отечественная война. Сборник документов*, Moskwa 1943, s. 3–5; *Правда о религии в России*, Moskwa 1942, s. 15–17.

¹⁴ М.И. Одинцов, *Религиозные организации в СССР в годы Великой Отечественной войны (1943–1945 гг.)*, „Отечественные архивы” 1995, nr 3, s. 42–70.

¹⁵ *Ibidem*, s. 43.

¹⁶ О.Ю. Васильева, *С именем Дмитрия Донского*, „ЖМП” 1990, nr 5, s. 47. Wśród materiałów archiwalnych odnaleźć można różnorodne kwoty obrazujące ogólną sumę wkładu finansowego Cerkwi rosyjskiej. Rozpiętość kwotowa jest znaczna – od 50 milionów do 10 miliardów rubli. Jeśli pierwsza suma jest jawnie zaniżona, to druga wydaje się zdecydowanie zawyżona. Patriarchat Moskiewski latem 1945 r. pomoc finansową na rzecz państwa ocenił na 300 milionów rubli, nie wliczając drogocенności, rzeczy i produktów.

stów kwestii religijnej, oraz zainteresowanie krajami przyszłego bloku wschodniego, w których religia prawosławna miała status państwowej lub też wywierała znaczny wpływ na życie społeczne¹⁷), wyznaczyły prekursorską, jak na warunki komunistyczne, politykę religijną. Prawosławni szybko odczuli „odwilż”. Rozszerzono działalność wydawniczą, wyrażono zgodę na zwołanie soboru i wybór patriarchy, utworzenie kursów teologicznych czy organizację zebrań cerkiewnych. Zezwolono też (początkowo bez podstaw prawnych) na otwieranie świątyń¹⁸.

Twórcą sukcesów armii rosyjskiej, walczącej na frontach europejskich, był – jak głosiła rosyjska propaganda – Józef Stalin. Wiara w przypisywaną mu polityczną nieomylność i wojskowy geniusz była nierozzerwalnie związana z wartościami emocjonalnymi lansowanej wówczas ideologii „bogostalina”. Niekwestionowany autorytet w naturalny sposób predestynował go do odegrania roli niemalże świętego, symbolizującego najistotniejsze, z punktu widzenia doktryny, cele i wartości.

Droga deifikacji wodza na kartach „Журнала Московской Патриархии” („Журнал Московской Патриархии”) – jedyne legalnego organu prasowego prawosławnego Kościoła rosyjskiego do końca lat osiemdziesiątych ubiegłego stulecia – przedstawiała się następująco. Pierwszy numer tego czasopisma, reaktywowanego po blisko ośmioletniej przerwie, wyszedł 12 września 1943 roku, w dzień intronizacji patriarchy moskiewskiego Sergiusza. Od tego momentu do dzisiaj „Журнал” publikowany jest jako miesięcznik¹⁹.

Prasowy obraz propagandowy Stalina nie miał w początkowym okresie cech stałych. Ulegał ciągłym zmianom, był nieustannie wzbogacany o nowe szczegóły i ujęcia formalne, widoczne szczególnie w warstwie słownej. Niezależnie jednak od okoliczności, dopisywano do jego imienia coraz dłuższą listę zasług, opatrując je epitetami: „naczelnny wódz”, „mądry wódz”, „wielki marszałek Stalin”, „ukochany wódz”, „organizator i inspirator historycznych zwycięstw”, „wielki budowniczy ludowego szczęścia”, „mądry budowniczy ludowego szczęścia”²⁰.

¹⁷ J.P. Lash, *Roosevelt and Churchill 1939–1941*, London 1977, s. 437; М.В. Шкаровский, *Русская Православная Церковь в XX веке*, Москва 2010, s. 222; В.Н. Якунин, *Укрепление положения Русской православной церкви и структура ее управления в 1941–1945 годы*, „Отечественная история” 2003, nr 4, s. 83–92.

¹⁸ *Idem*, *Другого раза не было (о встрече И.В. Сталина с руководством Русской православной церкви)*, „Наука и религия” 1989, nr 2, s. 8–9.

¹⁹ Wyjątek od tej reguły stanowiły lata 1994–1995. Dodatkowo w roku 1996 numer 4/5 posiadał numerację podwójną.

²⁰ Алексей I, патриарх Московский и всея Руси, *Речь в Патриаршем соборе перед молебном 21 декабря, в день празднования семидесятилетия И.В. Сталина*, „Журнал Московской Патриархии” (dalej: ЖМП) 1950, nr 1, s. 4; *idem*, *Телеграмма Председателю Совета Министров СССР Иосифу Виссарионовичу Сталину*, „ЖМП” 1947, nr 7, s. 21; *idem*, *Поздравительная телеграмма Генералиссимусу Советского Союза Иосифу Виссарионовичу Сталину*, „ЖМП” 1945, nr 9, s. 3; *idem*, *Поздравительная телеграмма Иосифу Виссарионовичу Сталину*, „ЖМП” 1946, nr 1, s. 3; *idem*, *Председателю Совета Министров СССР Иосифу Виссарионовичу Сталину (телеграмма)*, „ЖМП” 1949, nr 11, s. 3; *idem*, *Председателю Совета Министров Союза ССР Иосифу Виссарионовичу Сталину (приветствие в связи с 33-й годовщиной Великой Октябрьской Социалистической Революции)*, „ЖМП” 1950, nr 11, s. 3; *idem*, *Телеграмма Генералиссимусу Иосифу Виссарионовичу Сталину*, „ЖМП” 1947, nr 10, s. 3; *idem*, *Телеграмма Иосифу Виссарионовичу Сталину*, „ЖМП” 1945, nr 7, s. 3; *idem*, *Телеграмма Председателю Совета Министров Генералиссимусу*

Teksty skierowane do Stalina, publikowane w „Журнале”, w naturalny sposób stały się panegirykami na jego cześć. Twórcami owych dziękczynno-pochwalnych laudacji, publikowanych głównie z okazji kolejnych rocznic przewrotu bolszewickiego, urodzin „wodza”, święta zwycięstwa nad Niemcami czy w formie życzeń noworocznych, byli czołowi przedstawiciele Kościoła prawosławnego: przyszły patriarcha Aleksey (Simanski)²¹, metropolita kijowski i galicki Mikołaj (Jaruszewicz)²², arcybiskup tambowski i miczuryński Łukasz Wojno-Jasieniecki²³. Oto przykład tego typu korespondencji:

W dniu, w którym narody naszego Związku jednomyślnie i radośnie świętują wielkie i ostateczne zwycięstwo naszego dzielnego wojska Rosyjska Cerkiew Prawosławna jednymi ustami i jednym sercem wiernych synów swoich dziękuje Panu Bogu i wznosi gorliwe modlitwy za Was, Drogi Józefie Wissarionowiczu, którego geniusz i praca na rzecz naszej Ojczyzny obdarzyły nasze narody wielkim zwycięstwem i pokojem²⁴.

Stalin niekiedy odpowiadał na owe laudacje. W „Журнале” opublikowano kilka oficjalnych odpowiedzi „wodza” (dwa teksty skierowane do patriarchalnego *locum tenens* Aleksego²⁵, jedna do arcybiskupa Łukasza Wojno-Jasienieckiego²⁶ i jedna do duchowieństwa Moskwy²⁷). Teksty Stalina zasadniczo różnią się w od tekstów cerkiewnych hierarchów. Przede wszystkim są pozbawione odcienia emocjonalnego. Na ogół są rzeczowe, zwięzłe i mają charakter informacyjny:

Proszę przekazać duchowieństwu i wierzącym miasta Moskwa, którzy zebrali 1 225 000 rubli na rzecz pomocy dzieciom osieroconym przez Wielką Wojnę Ojczyźnianą moje pozdrowienia i wdzięczność Rządowi Związku Sowieckiego²⁸.

Иосифу Виссарионовичу Сталину, „ЖМП” 1946, nr 9, s. 3; *idem*, *Телеграмма Председателю Совета Министров Генералиссимусу Иосифу Виссарионовичу Сталину*, „ЖМП” 1947, nr 11, s. 3; *idem*, *Телеграмма Председателю Совета Министров СССР Генералиссимусу Иосифу Виссарионовичу Сталину*, „ЖМП” 1949, nr 12, s. 1; *idem*, *Телеграмма Председателю Совета Министров СССР генералиссимусу Иосифу Виссарионовичу Сталину*, „ЖМП” 1946, nr 3, s. 3; *idem*, *Письмо Председателю Совета народных комиссаров, маршалу Советского Союза И. В. Сталину*, „ЖМП” 1944, nr 6, s. 48; Сергей, патриарх Московский и всея Руси, *Телеграмма Маршалу Иосифу Виссарионовичу Сталину поздравление с Новым годом*, „ЖМП” 1944, nr 1, s. 5.

²¹ Алексей, митрополит Ленинградский и Новгородский, патриарший местоблюститель, *Письмо Председателю Совета народных комиссаров, маршалу Советского Союза И.В. Сталину*, „ЖМП” 1944, nr 6, s. 48.

²² Николай, митрополит Киевский и Галицкий, Экзарх Украины, *Верховный вождь страны и Красной Армии*, „ЖМП” 1944, nr 1, s. 13–15; *idem*, *Телеграмма Иосифу Виссарионовичу Сталину благодарность за освобождение Киева*, „ЖМП” 1944, nr 1, s. 6; *idem*, *Телеграмма Маршалу Иосифу Виссарионовичу Сталину поздравление с Новым годом*, „ЖМП” 1944, nr 1, s. 5.

²³ Л. Войно-Ясенецкий, *Телеграмма Генералиссимусу И.В. Сталину*, „ЖМП” 1946, nr 3, s. 44.

²⁴ Алексей I, патриарх Московский и всея Руси, *Поздравительная телеграмма Генералиссимусу Советского Союза Иосифу Виссарионовичу Сталину*, „ЖМП” 1945, nr 9, s. 3.

²⁵ И.В. Сталин, *Ответ Патриаршему Местоблюстителю Митрополиту Алексию*, „ЖМП” 1944, nr 10, s. 4; *idem*, *Ответная телеграмма*, „ЖМП” 1944, nr 5, s. 7.

²⁶ *Idem*, *Телеграмма Тамбовскому архиепископу Луке Войно-Ясенецкому, профессору хирургии*, „ЖМП” 1946, nr 3, s. 44.

²⁷ *Idem*, *Ответная телеграмма духовенству Москвы*, „ЖМП” 1944, nr 4, s. 5.

²⁸ *Idem*, *Ответная телеграмма И. В. Сталина*, „ЖМП” 1944, nr 5, s. 6.

Materiały dotyczące osoby Stalina pełniły funkcje służebne wobec ideologii. Ich zadaniem było uwiarygodnienie jej w oczach mas poprzez wywołanie w ludziach emocjonalnego stosunku do socjalizmu przez odwołanie się do wartości tradycyjnych. Tworzyły one integralną całość w obrazie propagandy tamtych lat i służyły, zgodnie z wolą prawosławnych kreatorów świata iluzji, wyrażeniu jedności prawosławnych, skupionych wokół przywódcy. Na tym poziomie indywidualne motywacje twórców musiały schodzić na drugi plan. Liczyły się skutki ich zabiegów i oddźwięk propagandowy.

Wytlumaczenie serwilistycznej postawy duchowieństwa prawosławnego stwarza trudności, w których obliczu badacz pozostaje bezradny. Z całą pewnością obok dominującego strachu, konformizmu, być może również wyrachowania niektórych duchownych, mogły działać określone mechanizmy psychologiczne. Pozornie logiczne schematy wydawały się lekarstwem na dylematy i dysonans między wyznawanymi wartościami a wymogiem dostosowania się do realiów. Takie pojęcia jak moralność i prawda, a z drugiej strony kłamstwo i łamanie podstawowych norm etycznych traciły swoje dotychczasowe treści. Wiara w nieomyślność i świętość Stalina zastępowała i rozum, i sumienie.

Wielkie czyny, pompatyczne gesty i głośnie oświadczenia – wszystko to odnotowywano z kronikarską dokładnością na kartach „Żurnалу”. Gloryfikacja Stalina, związana z jego 70. urodzinami, była najlepszym tego przykładem. *Życzenia duchowieństwa i wiernych Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej Wodzowi Narodów Genera-
lissmusowi Józefowi Wissarionowiczowi Stalinowi w dzień urodzin* były sygnowane przez patriarchę i 74 czterech biskupów. Zacytujmy tylko wstęp tego, dosyć długiego, dokumentu:

W dzień Waszego siedemdziesięciolecia, kiedy ogólnonarodowe uczucie miłości i podziękowania dla Was – Wodza, Nauczyciela i Przyjaciela pracujących – osiągnęło szczególną siłę [...], my, działacze cerkiewni, czujemy moralną potrzebę przyłączyć swój głos do potężnego chóru życzeń i przesłać Wam myśli i życzenia [...] ²⁹.

Ten sam ton wypowiedzi pobrzmiewa w życzeniach od patriarchy Aleksego:

Wśród niezliczonych życzeń płynących ze wszystkich końców świata od wiernych Wam i kochających Was ludzi, Drogi i Wielce Szanowny Józefie Wissarionowiczu, w imieniu Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego, zawsze wdzięcznego Wam za Wasze szczere zainteresowanie jego potrzebami i od siebie osobiście składam najszczerze i najserdeczniejsze gratulacje w tym tak szczególnym dla nas dniu Waszego wspaniałego siedemdziesięciolecia wraz z gorącymi życzeniami wielu, wielu lat zdrowia i szczęścia ³⁰.

Artykuły prasowe często traciły swój panegiryczno-dworski charakter i przekształcały się w teksty hagiograficzne. Trudno nie zauważyć, że nawet w „Żurnale” przedstawiano Stalina jako osobę pozbawioną ludzkich potrzeb, jednocześnie

²⁹ *Приветственный Адрес от духовенства и мирян Русской Православной Церкви Вождю народов СССР Генералиссимусу Иосифу Виссарионовичу Сталину в день семидесятилетия со дня рождения 21 декабря 1949 года*, „ЖМП” 1949, nr 12, s. 5–11.

³⁰ *Алексий I, патриарх Московский и всея Руси, Телеграмма Председателю Совета Министров СССР Генералиссимусу Иосифу Виссарионовичу Сталину*, „ЖМП” 1949, nr 12, s. 1.

normalną w kontaktach z innymi. Niezwykle mądry, dobry, silny, wszechobecny, wszechwiedzący, doskonały pod każdym względem, miłosierny – wszystkie te określenia były wyrazem deifikacji „Wielkiego Wodza Narodów”. Publiczny kult jego osoby został zatwierdzony zresztą już wcześniej. „Dowiedziano” jego doskonałości, ponieważ Stalin – jak głosiła oficjalna propaganda – zespolił harmonijnie w swoim ziemskim życiu wszelkie cnoty, które uznawano za najcenniejsze. W takiej sytuacji proces beatyfikacji wydawał się już zbędny.

Apoteoza uwielbienia Stalina przypadła na dzień jego śmierci – 5 marca 1953 roku. Cały ten dzień upłynął pod znakiem wstrząsu i niedowierzania. W państwie zamilkły skoczne dźwięki w radiu. Zastąpiono je muzyką poważną i marszami żałobnymi. W redakcjach gazet przygotowywano materiał do wydań specjalnych. Żałoba zapanowała także na łamach „Żurnału”. O tym wydarzeniu informowały artykuły: *Uroczyste złożenie wieńca przez Antiocheńską Cerkiew Prawosławną na trumnie J. Stalina*³¹, *Uroczyste złożenie wieńca przez Rosyjską Cerkiew Prawosławną na trumnie J. Stalina*³², *Wiadomość o śmierci Józefa Stalina*³³, *Panichida po J. Stali*³⁴*nie*³⁴. Odprawiona została także msza żałobna za zmarłego. Z tej okazji zastąpiono nawet tradycyjną formułę „wieczna pamięć służy Bożemu” nowym sformułowaniem, przyjmującym brzmienie: „wieczna pamięć świętej pamięci służy Bożemu Generalissmusowi Józefowi”³⁵.

Patriarcha żegnał Stalina takim słowami:

Wielkiego Wodza naszego narodu, Józefa Stalina, zabrakło. Zniesiona została siła wielka, moralna, społeczna; siła, w której naród nasz czuł całą swą potęgę, którą on się kierował w swoich twórczych pracach i przedsięwzięciach, w której znajdował pociechę w ciągu wielu lat. Nie ma dziedziny, w której nie przenikałoby głębokie spojrzenie wielkiego Wodza. Ludzi nauki zdumiewała jego głęboka naukowa orientacja w najbardziej rozmaitych dziedzinach [...]; wojskowych – jego wojskowy geniusz; ludzie [...] pracy niezmiennie otrzymywali od niego potężną pomoc i wartościowe wskazówki. Jako człowiek genialny, w każdej sprawie odkrywał to, co było niewidoczne i niedostępne dla zwykłego umysłu³⁶.

Śmierć Józefa Wissarionowicza zwieńczyła procesy gloryfikacyjne. W ten sposób metafora „bogoczłowieka” („bogostalina”) zakreślała swój zakres i organizowała świadomość społeczną. Stalinowi cześć oddawali wszyscy ludzie, jak się wydaje, szczerze wierzący w słuszność takiego postępowania i wyrażający otwarcie swe niezachwiane poglądy. Gloryfikacja jego osoby, kreowanej na postać o nadludzkich talentach, sile, piękności, szlachetności czy instynkcie zwycięzcy budzi zaskocze-

³¹ *Возложение венка от Антиохийской Православной Церкви ко гробу И. В. Сталина*, „ЖМП” 1953, nr 3, s. 9.

³² *Возложение венка от Русской Православной Церкви ко гробу И. В. Сталина*, „ЖМП” 1953, nr 3, s. 9.

³³ *Сообщение о кончине Иосифа Виссарионовича Сталина*, „ЖМП” 1953, nr 3, s. 1; *От Центрального Комитета Коммунистической партии Советского Союза, Совета Министров Союза ССР и Президиума Верховного Совета СССР сообщение о кончине Иосифа Виссарионовича Сталина*, „ЖМП” 1953, nr 3, s. 5–7.

³⁴ *Панихида по И. В. Сталине*, „ЖМП” 1953, nr 3, s. 10.

³⁵ *Панихида в Патриаршем соборе*, „ЖМП” 1953, nr 3, s. 3.

³⁶ *Ibidem*.

nie. Praktyki zmierzające do wywyższenia Józefa Wissarionowicza, jak też postawy towarzyszące ludzkiemu myśleniu o jego osobie, kłócą się z historycznym obrazem jednego z największych zbrodniarzy XX wieku. Artykuły publikowane w „*Журнале Московской Патриархии*” obrazują, w jakim stopniu oficjalna propaganda przenikała do świadomości zbiorowej. Cerkiew prawosławna, stanowiąca jeden z elementów mechanizmu propagandowego, w artykułach poświęconych Stalinowi wyrażała szczere, jak się wydaje, podziękowanie za ograniczone możliwości istnienia w przestrzeni politycznej państwa sowieckiego, zapewnione jej po roku 1943.

Bibliografia

- Broda M., *Mentalność, tradycja i bolszewicko-komunistyczne doświadczenie Rosji*, Łódź 2007.
- Dobieszewski J., *Komunizm rosyjski oczami Mikołaja Bieriajewa*, [w:] *Fenomen rosyjskiego komunizmu: geneza, konteksty, konsekwencje*, red. B. Brzeziński, Poznań 2010, s. 41–48.
- Evdokimow P., *Prawosławie*, Warszawa 1986.
- Imos R., *Wiara człowieka radzieckiego*, Kraków 2007.
- Kula M., *Religiopodobny komunizm*, Kraków 2003.
- Kupiecki R., „*Natchnienie milionów*”. *Kult Józefa Stalina w Polsce 1944–1956*, Warszawa 1993.
- Kwiecień M., *Homo sovieticus wobec religii. Pytanie o Boga i człowieka w okresie istnienia Związku Radzieckiego*, „*Przegląd Religioznawczy*”, 2006, nr 1, s. 19–34.
- Lash J.P., *Roosevelt and Churchill 1939–1941*, London 1977.
- Maszkiewicz M., *Mistyka i rewolucja. Aleksander Wwiedeński i jego koncepcja roli cerkwi w państwie komunistycznym*, Kraków 1995.
- Sadowski J., *Rewolucja u kontrrewolucja obyczajów. Rodzina, prokreacja i przestrzeń życia w rosyjskim dyskursie utopijnym lat 20. i 30. XX wieku*, Łódź 2005.
- Stobiecki R., *Bolszewizm a historia. Próba rekonstrukcji bolszewickiej filozofii dziejów*, Łódź 1998.
- Uspenski B., Żywow W., *Car i Bóg. Semiotyczne aspekty sakralizacji monarchy w Rosji*, Warszawa 1992.
- Zdybicka Z., *Człowiek i religia*, Lublin 1985
- Васильева О.Ю., С именем Дмитрия Донского, „*Журнал Московской Патриархии*” 1990, № 5, s. 47.
- Еремина В.М., Из жизни патриарха Сергия (1867–1944). *Краткий очерк*, „Альфа и Омега” 1999, № 2, s. 196–206.
- Одинцов М.И., Религиозные организации в СССР в годы Великой Отечественной войны (1943–1945 гг.), „*Отечественные архивы*” 1995, № 3, s. 42–70.
- Поспеловский Д., Русская Православная Церковь в XX веке, *Москва* 1995.
- Правда о религии в России, *Москва* 1942.
- Прокофьев В., Великие русские мыслители в борьбе против идеализма и религии, Москва 1952.
- Русская Православная Церковь и Великая Отечественная война. Сборник документов, Москва 1943.
- Русская Православная Церковь в годы Великой Отечественной Войны 1941–1945 гг. *Сборник документов*, ред. О. Ю. Васильева, И. И. Кудрявцев, Л. А. Лыкова, *Москва* 2010.
- Шкаровский М.В., Русская Православная Церковь в XX веке, *Москва* 2010.
- Якунин В. Н., Другого раза не было (о встрече И. В. Сталина с руководством Русской православной церкви), „*Наука и религия*” 1989, № 2, с. 8–9.
- Якунин В. Н., Укрепление положения Русской православной церкви и структура ее управления в 1941–1945 годы, „*Отечественная история*” 2003, № 4, с. 83–92.